

MORFOLOGIYANING TILSHUNOSLIK BO'LIMLARI BILAN ALOQASI

Muxtorova Sabina Nizom qizi

202 guruh davolash ishi 2

Grammatika (grek. *gramma*) «harf o'qish va yozish san'ati», atamasi tilning morfologik va sintaktik qurilishi va bu qurilishni o'rganadigan tilshunoslik bo'limi ma'nolarida qo'llaniladi. Birinchi ma'nosi ob'ektni, ikkinchi ma'nosi esa tilshunoslik bo'limini bildiradi.

Grammatika tilshunoslik bo'limi sifatida so'z shakllari va kategoriyalari, so'zlarni leksik-grammatik guruhlarga (LGG larga) tasniflash tamoyillari, gap va uning kategoriyalari, gapning tu'zilish turlari kabi masalalarni o'rganadi. Ko'rinadiki, grammatika til tuzilishining ikki sathi - morfologik va sintaktik sathini o'rganish bilan shug'ullanadi. Shuning uchun ham u tilshunoslikning morfologiya va sintaksis bo'limlarini o'z ichiga oladi.

Morfologiya bo'limida so'z shakllari va kategoriyalari, so'z shakllarini tasniflash tamoyillari haqida, sintaksisda esa so'z shakllarinnng gap tarkibida o'zaro birikish yo'llari, gap va uning kategoriyalari, gapning tuzilish tiplari haqida bahs yuritiladi.

So'z shakllarida morfologik va sintaktik ma'nolarning uyg'unligi ko'rinadi.

Morfologiya grek. *morfos* «shakl», *logos* «ta'limot» so'zlaridan olingan bo'lib, so'z shakllari hadidagi ta'limotdir. Demak, morfologiyada so'z shakli tushunchasi markaziy o'rinni egallaydi.

So'z atamasi tilning leksik sathiga mansub bo'lgan birlik uchun ham, morfologik sath birligi uchun ham qo'llaniladi. Leksik sath birligiga nisbatan qo'llanilganda leksemaga, morfologik sath birligiga nisbatan qo'llanilganda esa so'z shakliga teng keladi.

So'ziing grammatik ma'no ifodalovchi vositalarisiz qismi leksema sanaladi. Boshqacha aytganda, har qanday so'z o'zgarish paradigmasida paradigma a'zolari uchun umumiy bo'lgan qism leksema sanaladi. Agglyutinativ tillarda leksema, asosan

soʻzning asos qismiga teng keladi. Masalan, ishining, ishni, ishga, ishdan, ishda soʻz shakllari uchun umumiy boʻlgan qism 'ish' leksemaga teng keladi.

Soʻzning grammatik ma'no ifodalovchi grammatik morfemalar sistemasi grammatik paradigma hisoblanadi.

Masalan, kitobim, kitobing, kitobi

otlarning egalik paradigmasi sanaladi.

Paradigmaning muayyan bir a'zosi soʻz shakli hisoblanadi.

Paradigma a'zolari oʻz ichida oʻzaro zidlik munosabatida boʻladi. Ana shu munosabat u yoki bu paradigma a'zosini toʻgʻri tavsiflash va uning sistemadagi qiymatini toʻgʻri belgilash imkonini beradi. Masalan, qalam soʻzining birlik shaklda ekanligini otlarning son paradigmasidagi qalamlar shakliga qarab belgilaymiz. Yoki shu soʻzning bosh kelishikda ekanligini otlarning kelishik paradigmasidagi qalamning, qalamni kabi shakllarga qarab anglaymiz. Bundan koʻrinadiki, har bir paradigma asosini oʻzi tashkil etgan a'zolari oʻrtasidagi zidlanishlar tashkil etadi. Zidlanishlar paradigma a'zolarining yashash va rivojlanish asosidir.

Har bir zidlanishda umumiylik-xususiylik dialektikasi namoyon boʻladi. Zidlanuvchi a'zolar birlashtiruvchi va farqlovchi semalar majmuasidan iborat boʻladi. Birlashtiruvchi sema zidlanuvchi a'zolarini ma'lum sinfga birlashtirish uchun xizmat qilsa, farqlovchi semalar ma'lum sinf tarkibidagi a'zolarining oʻzaro farqlanishini, oʻziga xosligini bildiradi. Masalan, qalam, qalamning, qalamni kabi soʻz shakllari kelishik umumiy grammatik semasi (birlashtiruvchi sema) bilan kelishik paradigmasiga mansubligini bildirsa, qalam va qalamning oʻrtasidagi farqlovchi sema (birida nol koʻrsatkichli sema, ikkinchisida qaratqich semasi) ularning oʻziga xos belgilarini ochish uchun xizmat qiladi.

Zidlanish turlari. Har bir morfologik soʻz muayyan shakllar sistemasini — paradigmani hosil qiladi. Masalan, kitob, kitobning, kitobni, kitobga, kitobda soʻz shakllari kelishik paradigmasini tashkil etadi. Paradigmaning har bir a'zosi shu soʻzning shakli sanaladi. Demaq soʻz shakl (morfologik soʻz) ikki va undan ortiq morfemaning sintagmatik munosabatidan tashkil topgan butunlik [M+M] gapga tayyor qolda olib kiriluvchi funktsional birlikdir. Hatto bir morfemadek tuyulgan kitob, qalam kabi soʻzlar ham morfemik jihatdan ikki morfemadan tashkil topgan butunlik sanaladi: [kitob + M] M qis-mi - bosh kelishik birlikni ifodalovchi nol shakldir.

Morfologik soʻz morfemalarning sintagmatik munosabatidan tashkil topar ekan, demak, soʻzning qurilish birligi morfema varianti sanaladi. Shuning uchun morfologiyada morfema va uning varianti tushunchasi markaziy oʻrinni egallaydi.

Tilning eng kichik ma'noli birligi morfemadir. Morfema ijtimoiy-ruhiy mohiyat boʻlib, bevosita kuzatishda – nutk jarayonida bir nechta variantlar orqali namoyon boʻladi. Morfemaning nutq tarkibida bir necha koʻrinishlarda namoyon boʻlishi allomorflar yoki morfemaning variantlari sanaladi. Masalan, qishlogʻimizga soʻz shakli hozirgi oʻzbek tili nuqtai nazaridan uch allomorfning (tarixiy jihatdan toʻrt allomorf: qish +logʻ+ imiz + ga) sintagmatik munosabatidan tashkil topgan butunlikdir: qishlogʻ + imiz + ga.

Variantlar namoyon bolish shart-sharoitiga koʻra bir necha turga boʻlinadi:

1) kombinator variantlari; 2) pozitsion variantlar;

3) fakultativ variantlar.

4) dialektal variantlar

Morfemalar mazmun va vazifasiga koʻra toʻrt turga boʻlinadi: 1) leksik morfemalar; 2) soʻz yasovchi (derivatsion) morfemalar; 3) grammatik ma'no ifodalovchi morfemalar (grammemalar); 4) oraliq morfemalar (undov, mimema, modal morfemalar)

Leksik morfemalar soʻzning borliqdagi narsalarni nomlash vazifasi bilan bogʻlanib turadi. Masalan, qalamni soʻz shaklining qalam qismi shu soʻzning denotativ ma'nosiga va umumiy predmetlik ma'nosiga ishora qiladi.

Leksik morfemalarda leksik ma'no bilan grammatik ma'no uygʻun holda ifodalanadi. Bu vaqtda leksik morfemalarda umumiylik-xususiylik dialektikasi namoyon boʻladi. Grammatik ma'nosi bu leksik morfemaning ma'lum umumiylikka (predmet, harakat, belgi, miqdor va boshq.) mansub ekanligini koʻrsatsa, leksik ma'nosi shu umumiylik tarkibidagi qaysi narsaning nomi ekanligini bildiradi. Masalan, qalam leksik morfemasi predmetlikni bildirish bilan birga, predmetlik sinfiga mansub boʻlgan, qoʻl bilan yozish uchun moʻljallangan oʻquv quroli nomini ham bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. I. Karivov. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. T., 2008.

2. Nigmatov X.G., Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazichnix

pamyatnikov, X-XP v.v.,T.,1989.

3. Nurmonov A va boshqalar. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi.

T.,1992.

4. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh. Grammatik kategoriya

muammosiga doir ayrim mulohazalar. // O'TA, 1998, 6-son.

5. Rahmatullayev Sh. "O'zbek tilida tobe boglanishning turlari. T.,1993.

6. Sayfullayeva R., Abduzalova M. Gapning eng kichik kurilish

qoliplari haqida.//O'TA, 1991, 5-son.

7. Solntsev V.M Yazik kak sistemno-strukturnoe obrazovanie M., 1977.

8. Sossyur F. De. Trudi po yazikoznaniyu. M., 1977.

9. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov I.,

Doniyorov X.. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T., 1980.

10. Hojiyev A. Fe'l.T.,1973.